

inspiratie en is er sprake van beïnvloeding. Misschien moet je bioloog zijn om het belang in te zien van de overeenkomsten: de passie voor wandelen en waarnemen in de vrije natuur, de overtuiging dat planten en dieren in het veld moeten worden bestudeerd, het besef dat natuurstudie een mens gelukkig kan maken.

Ik zou het toejuichen als een volwaardige biografie van Frederik van Eeden sr. zou worden geschreven. De studie van Van Berkel vormt daartoe een uitstekende aanzet.

Marga Coesèl

Bornebroek, A., *Een heer in een volkspartij. Theodoor Heemskerk (1852-1932), minister-president en minister van justitie* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2006, Amsterdam: Aksant, 2006, 316 blz., €25,-, ISBN 90 5260 197 6).

De eerste biografie van Th. Heemskerk was al drie maanden na zijn overlijden gereed. P.A. Diepenhorst karakteriseerde hem op respectvolle wijze als ‘christen-staatsman’. Vele decennia later is A. Bornebroek op de nu vrijwel vergeten politicus gepromoveerd. Heemskerk is meer dan veertig jaar als antirevolutionair in de politiek werkzaam geweest. Hij was raadslid (1889-1895, 1900-1901) en wethouder (1901-1907) in Amsterdam. Daarnaast was hij lid van de Tweede Kamer (1888-1891, 1893-1908), minister-president (1908-1913), kamerlid (1918-1919), minister van justitie van 1919 tot 1925 en daarna tot zijn overlijden weer lid van de Tweede Kamer. Ook was hij lid van de Raad van State en minister van Staat.

Hoe iemand die lange tijd zo’n belangrijke plaats in de parlementaire geschiedenis heeft ingenomen, zo onbekend kon worden, is de vraag die Bornebroek probeert te beantwoorden. Uitgangspunt is een gravure die de antirevolutionaire partij in 1924, vier jaar na de dood van Abraham Kuyper, liet vervaardigen. De plaat verbeeldt de antirevolutionairen, weerszijden van het in 1572 bij Den Briel geboren vaderland, met rond Calvijn en Willem van Oranje gerangschikte getrouwen. Enerzijds Groen van Prinsterer en de zijnen en anderzijds Abraham Kuyper. Bij diens Gideonsbende ontbreekt Heemskerk, de christen-staatsman, oud minister-president en op dat moment minister van justitie. De vondst van deze opmerkelijke omissie levert de rode draad voor de studie.

Bornebroek deelt het – hoofdzakelijk politieke – leven van Heemskerk in drieën en brengt het onder in 22 handzame, overzichtelijke hoofdstukjes. Alleen in het eerste hoofdstuk wint de thematiek het van de chronologie. Dat is terecht, want het betreft de kern van Heemskerks functioneren. Opgevoed als remonstrant, en na een joyeuze studententijd in Leiden en een geanimeerd uitgaansleven in Amsterdam, werd hij gelovig in orthodox-hervormde zin. Hoe alles precies in zijn werk ging, wilde Diepenhorst uit piëteit niet weten en kan Bornebroek niet achterhalen. Heemskerks aanstaande schoonvader schijnt

hem niet vertrouwd te hebben, maar stemde na een pijnlijke verbreking van de verloving uiteindelijk in met een huwelijk.

Naast deze geloofsovergang speelt Heemskerks afkomst een belangrijke rol. Hij was de zoon van J. Heemskerk Azn., minister in het 'ontbindingsministerie' (1866-1868) en twee maal minister-president (1874-1877 en 1883-1888). Door deze 'conservatief zonder partij' raakte hij van jongs af aan thuis in het politieke bedrijf. Zolang zijn vader minister was, koos Theo Heemskerk voor hem als persoon partij tegen diens onaangename opposanten Keuchenius en Kuyper. Zodra minister Heemskerk voorgoed het veld had geruimd, nam de zoon plaats in de Tweede Kamer. Hij nam het gezag en de vaardigheden van zijn vader mee, maar ook de erfenis van zijn afkomst.

Vanaf het vijfde hoofdstuk doet Bornebroek verslag van Heemskerks politieke loopbaan en zijn persoonlijk leven. Kennisnemen van dit laatste is nodig om Heemskerks positie temidden van de mannenbroeders in het algemeen en tegenover Kuyper in het bijzonder duidelijk te maken. Na het vroege overlijden van zijn vrome vrouw, hertrouwde Heemskerk, na een korte affaire met een gouvernante, met een mondaine Russische dame. Om haar te behagen en te behouden moest hij concessies doen. Ze dreigde met echtscheiding als Heemskerk in 1901 zou toetreden tot het kabinet van Kuyper. Het verblijf in Amsterdam viel haar al zwaar, maar dat in het saaie Den Haag was onaanvaardbaar. Heemskerks weigering minister te worden, is hem nooit door Kuyper vergeven. Die kon overigens niet weten dat een echtscheiding een ministerschap eveneens in de weg zou hebben gestaan. Wat de partijgenoten niet beviel was zijn lossere wordende levensstijl. Heemskerk hield zich wel strikt aan de zondagsrust, maar verscheen (weer) in het society-leven en bezocht theater en bioscoop.

Naast Heemskerks afwijkende levensstijl was de verhouding tussen hem en Kuyper essentieel voor zijn positie binnen de antirevolutionaire partij. In kerkelijke, partij- en politieke kwesties stond hij duidelijk achter Kuyper. Zo gaf bij het kraken van de Nieuwe Kerk in 1887 Heemskerk, onder toezien oog van de politie, een timmerman opdracht het paneel uit de deur te verwijderen. In het conflict binnen de Vrije Universiteit werkte hij mee aan het opzijzetten van De Savornin Lohman. Die stelde dat het staatsrecht niet van God gegeven was maar uit de natuur voortkwam. Later betuigde Heemskerk zijn spijt over zijn rol in deze door Kuyper ingezette verwijdering. Hoewel Heemskerk pal achter de ideeën van Kuyper stond en bleef staan, was hij het niet eens met, wat Bornebroek noemt, diens 'onbeschaamde polemieken'. Kuyper, die naarmate er meer over hem wordt gepubliceerd, steeds minder 'geweldig' wordt, was stuurs en ontoegankelijk tegenover Heemskerk sinds 1901, het moment waarop Heemskerk weigerde om in zijn kabinet te komen. De breuk was compleet in 1908 toen niet Kuyper maar Heemskerk de formatieopdracht kreeg en aanvaardde. Kuyper verhinderde vervolgens in 1913 Heemskerks terugkeer in de kamer. De gevolgen van dit klassiek koningsdrama eindigden niet met de dood van Kuyper in 1921. Ook postuum ondervond Heemskerk de wrekende hand via Kuypers adepten, Colijn bijvoorbeeld.

Bornebroek geeft dus duidelijk aan waarom Heemskerk ontbrak op de gravure uit 1924: het andere milieu en de banvloek van Kuyper. Hiermee is ten

dele verklaard waarom Heemskerk vergeten lijkt. Buiten de ‘eigen kring’ genoot Heemskerk bekendheid als ‘jolic christen’. Die kwalificatie moet men voortaan vergeten. Het jolige van Heemskerk zat in de vorm, niet in de inhoud. Heemskerks improvisatievermogen bij nauwelijks of duidelijk niet voorbereide debatten was groot. Interruptions en reacties waren gevat en onderhoudend. De oncalvinistische luchtigheid en de schijn alles te relativieren deden het idee van ‘jolic christendom’ ontstaan. De inhoud van Heemskerks gedachtegoed was wel degelijk orthodox-christelijk. Telefonistes in Amsterdam zag hij liever thuis dan aan het werk tegen een redelijke beloning. Het huwelijk was heilig voor hem en daarom was hij tegen echtscheiding. Heemskerk hield niet van vrouwelijke rechters of notarissen. Als minister van justitie verhinderde hij hun komst door succesvol traineren, ‘vastberaden en listig’ (228). Zo gingen behoudende en christelijke standpunten, zoals de auteur stelt, ‘naadloos in elkaar over’ (200). Maar een mooi eenduidig stereotype van een behoudend politicus was Heemskerk niet. Met zijn standpunt over gevangenisstraf nadert hij de sociaal-democraten. Hij wil een humaan beleid, gebaseerd op vergeving met gelegenheid geven tot berouw.

De vormgeving van *Een heer in een volkspartij* zou baat hebben gehad bij strenge nalezing door een neerlandicus (raadslid die (18); conservatief gezindten (146); hij was verzocht (153); irriteren aan (255). Hier en daar komt men een al bekende verwijzing tegen. De ene parlementariër heeft een voornaam, de ander wordt met initialen aangeduid. Afgezien van deze kleine storingen heeft Bornebroek een aangenaam leesbare zoektocht naar Heemskerks vergetelheid bezorgd. Die vergetelheid in eigen kring is duidelijk.

Wellicht mocht men van anderen ook niet veel enthousiasme verwachten. De auteur geeft aan dat Heemskerks kabinet het langstzittende was sinds 1848, maar dat het weinig tot stand heeft gebracht. Ook het zevenjarig ministerschap heeft geen diepe sporen nagelaten. De auteur besluit met Heemskerk een behoedzaam begeleider van veranderingen te noemen, met de rem binnen handbereik. Met dit boek is hem alsnog een plaats in de parlementaire geschiedenis toegekend.

J.J. Huizinga

Pollmann, T., *Van waterstaat tot wederopbouw. Het leven van dr. ir. J.A. Ringers (1885-1965)* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2006, Amsterdam: Boom, 2006, 442 blz., ISBN 90 8506 255 1).

Johan Ringers was geen echte hoofdfiguur in de Nederlandse geschiedenis. Maar dat het levensverhaal van een man die vooral van achter de coulissen opereerde ook heel bijzonder kan zijn, bewijst de biografie van hem door Tessel Pollmann. Bij weinig mensen zal bij het horen van de naam Ringers een lichtje gaan branden (behalve bij liefhebbers van kersenbonbons; de chocolade-fabriek werd gesticht door zijn broers). Vooral in de oorlogsjaren vervulde Ringers niettemin een spilfunctie in het landsbestuur en in het verzet. Willem

Schermerhorn, de eerste naoorlogse minister-president, karakteriseerde Ringers tijdens de oorlog als degene ‘tot wie thans zoo velen zich om raad wenden, [...] die wetenschap, techniek en organisatievermogen in zich vereenigt [...] en in dezen zwaren tijd geen verantwoording schuwt en op zijn plaats staat als een levend mensch’.

Pollmann kenschetst de timmermanszoon Ringers als ‘een meritocraat’, een man met een achtergrond en een carrière vergelijkbaar met tijdgenoten als Mansholt en Schermerhorn. Als jong ingenieur maakt Ringers al naam bij de innovatieve sluizenbouw te Hansweert (1906-1916), hij bouwde de Noorder-sluis te IJmuiden – die decennia de grootste sluis ter wereld was – (1921-1927), hij gaf leiding aan het aannemersconsortium dat verantwoordelijk was voor het maken van de Afsluitdijk (1927-1930) en toverde als directeur-generaal de ingedutte Rijkswaterstaat om tot een krachtige organisatie (1930-1935). Direct na de oorlog is Ringers korte tijd minister van Wederopbouw, maar hij is alles behalve een politiek dier. In zijn loopbaan heeft hij zich vooral als manager doen gelden, als iemand die een gecompliceerd bouw- of organisatieproces in de steigers weet te zetten.

Dat talent komt in de oorlogsjaren volledig tot ontplooiing. Hoewel hij officieel sinds 1935 een van de directeuren is van de Nederlandsch-Indische Spoorweg Maatschappij, raakt hij als onbezoldigd adviseur kort voor de oorlog betrokken bij de landsverdediging. Op het laatste nippertje treft hij bovendien in de lage delen van Nederland voorzorgsmaatregelen die moesten voorkomen dat het land in geval van een moedwillige dijkdoorbraak of het uitvallen van de gemalen overstroomd zou raken. Na de Duitse inval krijgt hij – eveneens onbezoldigd – de leiding over het enorme apparaat van de Wederopbouw, een ambtelijke organisatie waar ‘een gezond vaderlandsch hart’ klopte. Als ‘vader van de Wederopbouw’ bemoeit hij zich intensief met wat er met de verwoeste binnenstad van Rotterdam moet gebeuren en hij doet er verder alles aan om in Nederland de werkgelegenheid te bevorderen om het tewerkstellen van arbeiders in Duitsland (*Arbeitseinsatz*) zoveel mogelijk te voorkomen. Wel weigert hij medewerking te verlenen aan de bouw van de Atlantikwall.

Ringers’ rol tijdens de oorlog is fascinerend. Enerzijds maakt hij als Algemeen Gemachtigde voor de Wederopbouw deel uit van het Nederlandse bestuursapparaat dat met de Duitse autoriteiten in contact staat en telkens weer moet onderhandelen. Anderzijds raakt hij nauw betrokken bij het actieve verzet van de Vrij Nederland-kring (hij sluis bijvoorbeeld rapporten door naar Londen over de situatie in de Rotterdamse haven ten behoeve van een invasie) en het illegale werk van het Politiek Convent en het Nationaal Comité. Bij dit overleg tussen de leiders van de grote politieke partijen over de vorming van een tijdelijk bewind in geval van een Duitse nederlaag en de vormgeving van het naoorlogse Nederland wordt Ringers ‘als zijnde bekend bij het volk’, zelfs naar voren geschoven leiding te geven aan het interim-gezag. Toen het Nationaal Comité op 1 april 1943 werd opgerold, werd ook Ringers opgepakt. Hij overleeft de oorlog ternauwernood. Zijn strategie was onder alle omstandigheden nuttig te blijven. In het kamp in Sint Michielsgestel ontpopt hij zich als een van de leiders en als Ringers in het Duitse kamp Sachsenhausen belandt, geeft hij zich met ijver en overtuiging over aan allerlei vormen van